

LELKES ORSOLYA

A pénz boldogít? A jövedelem és hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése

A gazdaságpolitika implicit feltételezése, hogy az egyéni hasznosság szorosan összefügg az egyes emberek jövedelmével. A cikk e hipotézis tesztelésére vállalkozik reprezentatív magyar adatok alapján, a válaszadók által jelentett elégedettség felhasználásával. A pénz boldogít, de a vizsgálati eredmények szerint a pénz nem kizárólagos és nem a legfontosabb meghatározója az egyéni boldogságnak. Ennek oka részben a jövedelmi helyzet mérésének módszertani nehézsége, másrészt pedig a nem monetáris jellegű tényezők fontossága az egyének jólétében. Az aktuális jövedelmi helyzeten kívül a szubjektív mobilitás is szorosan összefügg az egyéni hasznossággal. A jövedelemcsökkenés jóléti költsége meghaladja a jövedelemnövekedés jóléti hasznát, ami kockázatkerülő emberi magatartásformára utal. A gazdasági átmenet itt azonosított legfontosabb sajátossága, hogy erősödött a mobilitás és az elégedettség közötti kapcsolat szorossága.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: D31, D60, I31.

A címben feltett kérdésre a népi bölcsesség nemleges választ ad. A jövedelmek alakulása azonban szinte napi témája a közéletnek, a gazdaság- és pénzügypolitikának. Ez utóbbi abból a feltételezésből fakad, hogy a jólét, az egyéni és osztálytársadalmi hasznosság közvetlen kapcsolatban állnak a jövedelmekkel. Ha ez így van, akkor az összjövedelem maximalizálása és a megfelelő elosztási szabályok kialakítása a legalkalmasabb eszköz a társadalmi jólét maximalizálására, függetlenül attól, hogy az adott kormányzat mennyire „jóakarátú”. Megfelel-e ez az előfeltevés a valóságnak? Valóban boldogít a pénz? Ha igen, mennyire? Érdemes-e a gazdaságpolitikai döntéshozóknak az egyéni jövedelmek alakulására összpontosítani?

E kérdések rendszerezett vizsgálatára a közgazdaságtan új területe ad módot, amit nevezhetünk a boldogság közgazdaságtanának. A boldogság közgazdaságtana a hasznosságot mérhetőnek és egyes személyek között összehasonlíthatónak tartja, így tekinthető akár úgy is, mint a kardinális hasznosságfogalom újjáéledésének. A hasznosság e korai definíciója Benthamtól származik, aki úgy tartotta, hogy az emberi cselekedet egyedüli irányítója az átélt öröm és fájdalom. Ez az úgynevezett kardinális hasznosság definíciója élt a közgazdaságtanban a 19. század során (lásd *Hüttl* [2003]), amelyet aztán felváltott egy új megközelítés. A jelenleg is használatos fogalom szerint a hasznosság az egyének megfigyelt választásaiából vezethető le. *Kahneman és szerzőtársai* [1997] Bentham megközelítésének a *tapasztalt hasznosság*, míg az utóbbi definíciónak a *döntési hasznosság* nevet adták. Kahneman – akinek munkásságát a 2002. évi közgazdaságtani Nobel-díjjal

* Szeretnék köszönetet mondani *Tóth István Györgynek* a tanulmányhoz fűzött hasznos észrevételeiért. Az esetleges hibákért azonban a felelősség kizárólag a szerzőt terheli.

is elismerték – kutatási eredményei azt mutatják, hogy a szubjektív élmény megfigyelhető és mérhető, és ebből következően a *tapasztalt hasznosság* használata jelentősen gazdagíthatja a közgazdaságtan ismeret- és eszköztárát.

A hasznosság mérhetősége kétségtelenül új területeket nyit az empirikus tudományban, lehetővé válik fontos, eddig nem igazolt előfeltevések vizsgálata, és lényeges információkat nyújthat a gazdasági döntéshozók számára. Elemezhető, hogy vajon valóban „rossz-e” az infláció vagy a munkanélküliség. Leírható egy népelességen belül a jólét eloszlása, valamint az, hogy a kormányzati politika hogyan hat a lakosságra. Ha pedig egy kormányzat úgy kívánja elkölteni adóforintjait, hogy ezzel a társadalmi jólétet maximalizálja, akkor segítséget kaphat ahhoz, hogy milyen módon is érheti ezt el.

E cikk elsősorban a hasznosság és a jövedelem összefüggéseire keresi a választ. Reprezentatív magyar adatok alapján elemzi a gazdasági átmenet hatását az 1992 és 1998 közötti időszakban. Mennyire határozza meg a jövedelmi helyzet az elégedettséget? Történt-e lényeges változás a jövedelem és az elégedettség viszonyában a kilencvenes években? Milyen más tényezők határozzák meg az egyes emberek boldogságát?

Az elemzés megvizsgálja, hogy valóban létezik-e kapcsolat a jövedelmi mobilitás és a hasznosság között, azaz, hogy az egyes emberek életük értékelésekor számba veszik-e jövedelmi helyzetük változását is, vagy pedig elsősorban a jövedelem aktuális szintjét figyelik.

Az elégedettség alakulása Kelet-Európában

A szubjektív jóllét¹ vizsgálatával elsőként a pszichológia és a szociológia foglalkozott, e témakörben az igényes közgazdaságtani kutatások száma még most is viszonylag kevés. Különösen így van ez Közép-Kelet-Európában, ahol – mint Andorka Rudolf találóan megjegyezte – a hivatalos ideológia szerint mindenki (vagy legalábbis szinte mindenki) elégedett volt (Andorka [1997] 147. o.).

Elterjedt vélekedés, hogy a magyarok pesszimistábbak és elégedetlenebbek, mint más népek tagjai (Andorka [1993], [1994], [1999], Róbert [2001], Spéder és szerzőtársai [1998]). Ezt a képet azonban lényegesen árnyalni lehet a rendelkezésre álló, összehasonlítható adatok alapján. Valóban lényegesen kevesebb magyar mondja magát nagyon boldognak vagy elégedettnek, mint bármelyik felsorolt nyugat-európai ország polgára. Míg Magyarországon a lakoságnak csak 44 százaléka állítja magáról, hogy elégedett, Nyugaton az elégedettek mindenhol többségben vannak (1. táblázat).

Magyarországon a szubjektív jóllét érzése nem kisebb, mint a régióban máshol, és lényegesen jobb a volt Szovjetunióban tapasztaltnál. A magyarokról tehát általánosságban nem állítható, hogy elégedetlenebbek, mint más népek. Ehelyett azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek elejére vonatkozó adatok szerint a szubjektív jóllét szintje Magyarországon alacsonyabb volt ugyan, mint Nyugat-Európában, de ez a szint elérte vagy meg is haladta a közép-kelet európai régió hasonló országaiban mért értéket.

Ezek az adatok tehát a három országcsoport elkülönülését mutatják. Azt is mondhatjuk, hogy egy újfajta, jólléti vasfüggöny húzódik Európa nyugati, középső és keleti fele között. Mi lehet ennek a különbségnek az oka? Ez a jövedelem, a gazdasági fejlettség vagy a demokratikus berendezkedés eltérő szintjéből fakad, vagy pedig ezekkel nem magyarázható, mivel az egyes országcsoportok kulturálisan olyannyira különböznek, hogy azokban más-más tényezők határozzák meg a hasznosság szintjét?

¹ A jóllét kifejezés az angol *well-beingre* utal, és egy lényegesen tágabb fogalom, mint a jólét, azaz a *welfare*. A cikk kiinduló hipotézise szerint a jóllét a jólét egy lehetséges mérőszáma, így a magyar nyelvi egyszerűség kedvéért többnyire a jólét kifejezést használom. Néhányszor emellett továbbra is megtartom a nemzetközi szakirodalomban ismert *szubjektív jóllét* kifejezést.

1. táblázat
Boldogság és elégedettség különböző európai államokban
(százalék)

Ország	Nagyon boldog*	Elégedett**	Ország	Nagyon boldog*	Elégedett**
Nyugat-Európa			Közép-Kelet-Európa		
Izland	42	85	Lengyelország	14	57
Írország	42	80	Szlovénia	11	47
Hollandia	40	85	<i>Magyarország</i>	11	44
Svájc	38	86	Horvátország	8	n. a.
Nagy-Britannia	38	74	Bulgária	7	25
Belgium	37	79	Cseh Köztársaság	6	50
Dánia	36	86	Románia	6	44
Svédország	36	84	Szlovákia	6	n. a.
Ausztria	30	64			
Norvégia	29	78	Volt Szovjetunió		
Franciaország	23	59	Oroszország	6	32
Finnország	20	79	Belorusszia	5	33
Spanyolország	20	66	Ukrajna	5	n. a.
Németország	16	71	Észtország	4	45
Olaszország	13	71	Litvánia	4	44
Portugália	13	63	Moldova	4	n. a.
			Lettország	3	40

* „Mindent egybevéve, Ön mit mondana magáról: nagyon boldog, elég boldog, nem túl boldog, vagy egyáltalán nem boldog?”

** „Mindent egybevéve, Ön mennyire elégedett az életével manapság?” Tízpontos skála: 1 = elégedetlen, és 10 = elégedett; a táblázatban az „elégedett” a 7-től 10-ig terjedő értékekre utal.

Forrás: World Values Survey: 1996 (boldogság) és 1990–1993 (elégedettség) (Inglehart és szerzőtársai [1998]; Veehoven [2002]).

Az összehasonlító tanulmányok túlnyomó többsége nem terjed ki Kelet-Európára. „Európát” gyakran az Európai Unió szinonimájaként használják. Azok a korábbi tanulmányok, amelyek a kelet-európai országokkal foglalkoznak, csak meglehetősen egyszerű és tömör következtetésekre szorítkoznak a nemzeti jövedelem és a szubjektív jóllét kapcsolatáról (lásd például Inglehart [1990], [1997]). Kivételnek tekinthető *Diener és szerzőtársai* [1995], amely a szubjektív jóllét alakulását 55 országban, köztük számos kelet-európai országban vizsgálta. A tanulmány egy egyetemistákból álló minta felhasználásával arra a következtetésre jutott, hogy a magas jövedelem, az emberi jogok és a társadalmi egyenlőség erősen korrelál a szubjektív jólléttel. Inglehart–Klingemenn [2000] eredményei szerint a GNP szintjének hatását kiszűrve, a jelentős ipari szektorral rendelkező és a hosszas kommunista uralommal jellemzett országok jólléte általában alacsony. E tanulmányok egyike sem tesz azonban kísérletet a gazdasági átmenet értékelésére.

A boldogság vagy az étellel való elégedettség egyéni szintű meghatározóiról a kelet-európai országokban elenyésző számú közgazdasági elemzés született.² Néhány tanulmány vizsgálja a szubjektív jóllét egyes, specifikus vonatkozásait: például a munkával való elégedettséget (*Blanchflower–Freeman* [1997], *Medgyesi–Róbert* [2000]) és a jöve-

² Az eddig vizsgált országok tudomásom szerint csupán Oroszország (*Senik* [2002]), Kirgizisztán (*Namazie–Sanfey* [2001]) és Magyarország (*Lelkes* [2002a], [2002b]).

delmi helyzettel való elégedettséget (Sági [2000], Szabó–Szabó [1994]). Nemrégiben pedig olyan kutatások is születtek, amelyek az oroszországi szegénység elemzésére szubjektív szegénységi küszöböt is használtak a hagyományos, objektív szegénységi mérőszám mellett (Ferrer-i-Carbonell–Van Praag [2001], Milanovic–Jovanovic [1999]).

Az elégedettséget vizsgáló hazai szakirodalomban a szociológiai megközelítés van túlsúlyban (Andorka [1999], Róbert [2001], Sági [2000], Spéder–Kapitány [2002], [Spéder és szerzőtársai [1998]). Ezek sajátossága, hogy nem teremtenek kapcsolatot az általános elégedettség és a hasznosság között, így az általános elégedettség mint vizsgálati kérdés nem kerül előtérbe. E tanulmányok az elégedettség mérésére számos mutatót használnak, amelyek részben általános jellegűek, részben pedig az élet egyes részterületeit vizsgálják. Gyakran az elégedettség a jövedelmi helyzettel való elégedettség szinonimájaként szerepel. Kiindulópontunk szempontjából azonban a jövedelemmel való elégedettség nem tekinthető a „tapasztalt hasznosság” átfogó mutatójának. E szempont azonban felveti a hasznosság mérésének módszertani kérdéseit, azaz hogyan is mérhető a hasznosság.

A kardinális hasznosság mérése

A „tapasztalt hasznosság” mérésére kiterjedt empirikus irodalom tesz kísérletet: kérdőív felmérésekkel több tucat különféle módszer létezik. Az egyik legelterjedtebb módszer egyetlen mérőszámmal méri a szubjektív jóllétet. „Mindent egybevéve, mit mondana magáról: nagyon boldog, elég boldog, nem túl boldog, vagy egyáltalán nem boldog?”³ Vagy pedig: „Mindent egybevéve, mennyire elégedett az életével összességében ezekben a napokban? Ha egyáltalán nincs megelégedve, mondjon 1-et, ha teljesen elégedett, adjon 10-et.”⁴ Diener [1984] irodalmi áttekintésében nem kevesebb, mint 18 különféle mérési módszert különböztet meg. Néhányan úgy vélhetik, hogy az effajta szubjektív mérőszámok teljesen önkényes és meglehetősen *ad hoc* mutatói az egyének mentális állapotának. Ez azonban nem így van, ezt több szempontból is igazolja az empirikus szakirodalom.

A mutatók érvényességét sok szempontból is tesztelték. A szubjektív mutatók szorosan összefüggnek más jólléti mutatók eredményeivel, mint például rokonok és barátok értékeléseivel, az egyén által felidézett pozitív és negatív események számával és klinikai interjúkkal (Lepper [1998], Sandvik és szerzőtársai [1993]).⁵

A mutatók érvényessége mellett szól továbbá, hogy léteznek olyan összefüggések, amelyek általánosan érvényesülnek a különböző társadalmakban. Jelentős ismeretanyag tanúsítja, hogy közgazdasági és demográfiai változók konzisztens módon korrelálnak az egyéni boldogságadatokkal. Például a jövedelem, az iskolázottság és a házasság pozitív, míg a munkanélküliség és a válás negatív hat (lásd például Argyle [1999] szakirodalmi áttekintését). Ezeket az eredményeket módszertanilag igényes közgazdaságtani elemzések is megerősítették, amelyek többváltozós modelleket használnak, és törekednek a valódi ok-okozati kapcsolat mérésére (Alesina és szerzőtársai [2001], Clark–Oswald [1994], Di Tella és szerzőtársai [1999], Winkelmann–Winkelmann [1998]). E tanulmányok ugyan csak az Egyesült Államokat és a nyugat-európai államokat veszik górcső alá, de az ele-

³ Ezt a módszert alkalmazza például a World Values Survey, illetve a British Social Attitudes Survey.

⁴ Ez utóbbi módszert először H. Cantril alkalmazta klasszikus tanulmányában (Cantril [1965]), és „létraszerkezetnek” nevezte el. A skála végpontjai 0 és 10 voltak, és az egyes ember saját értelmezésén alapult, hogy mit is jelentenek e végpontok. Cantril először megkérdezte, hogy mi is a lehető „legjobb” és „legrosszabb” az illető számára, és ezután faggatta őt arról, hogyan is határozná meg e végpontok között a jelenlegi helyzetét. Azóta a szubjektív jóllét mérése óriási fejlődésen ment keresztül.

⁵ H. S. Lepper szerint azok az emberek, akik nem tartják magukat boldognak, gyakrabban szenvednek alvászavaroktól és nagyobb gyakorisággal tartoznak a dohányzók táborába.

nyésző számú más tanulmány alapján, úgy tűnik, ezek az összefüggések Közép-Kelet Európára is nagy valószínűséggel érvényesek.⁶

Ez a módszer tehát nem firtatja az egyéni cselekvések mozgatórugóit, azaz azt, hogy az emberek milyen mértékben önzők vagy altruisták.⁷ Az elkövetkező vizsgálódás hátterében az a feltételezés áll csupán, hogy a hasznosság „jó”, ezért a hasznosság alakulásának vizsgálata is értelmes felvetés.

A módszertan

Az elemzés két reprezentatív háztartási mintát használ, a gazdasági átmenet korai és későbbi szakaszából. Az első felmérés – a Tárki háztartáspaneljének első hulláma – az 1991. április és 1992. március közötti időszakot vizsgálja, a második – a Tárki háztartásmonitorja – pedig 1997. április és 1998. március közöttit. A mintákat a 16 éven felüli személyekre korlátoztam, mivel csak róluk készült részletes kérdőív, továbbá azokra, akiknek az elégedettségéről és jövedelméről is rendelkezésre állt adat, így 1992-ben 5249 esetet, 1998-ban pedig 3755 esetet tartalmaznak. Az elemzés függő változója a következő kérdőíves megfogalmazáson alapul: „Mennyire van megelégedve élete eddigi alakulásával, életpályájával?” „Ha egyáltalán nincs megelégedve, mondjon nullát, ha teljesen elégedett, adjon 10-est.”

Az elemzés első szakasza többváltozós lineáris regressziós számításokat használ külön-külön a két vizsgált évre, a szubjektív jóllét különböző társadalmi csoportok közötti eltéréseinek elemzésére.

$$\text{ELÉGEDETTSG}_{it} = f(\text{JÖVEDELEM}_{it}, \text{MUNKAPIACI ST}_{it}, \text{ISKOLÁZOTTSÁG}_{it}, \text{ÉLETKOR}_{it}, X_{it}),$$

ahol:

ELÉGEDETTSG_{it} az i -edik egyén eddigi életével való elégedettségét jelenti a t -edik időpontban,

JÖVEDELEM_{it} az ekvivalens háztartási jövedelem természetes logaritmus,

$\text{MUNKAPIACI ST}_{it}$ az i -edik egyén munkapiaci helyzetét jelenti,

$\text{ISKOLÁZOTTSÁG}_{it}$ az i -edik egyén iskolai végzettségére utal,

ÉLETKOR_{it} kategorikus változó életkori csoportokkal,

X_{it} pedig egyéb személyes tulajdonságokat jelöl

t időpont 1992-re, illetve 1998-ra utal.

A két időpontra külön-külön regressziós modell becslését végeztük el, a fentiek szerinti azonos specifikációval. A regressziós modell a legkisebb négyzetek módszerét alkalmazza (OLS). Ez azt jelenti, hogy az elégedettséget folytonos változóként értelmezzük. Ezzel azt feltételezzük, hogy a válaszadók a válaszuk megfontolásakor az elégedettségi skáláról numerikus értelemben gondolkodnak, azaz az egyes értékek közötti távolságot egyenlőnek gondolják. Ehhez az szükséges, hogy a kérdőív a kérdést számszerűsítve tegye fel, és a válaszlehetőség viszonylag nagy számú – 11 – kategóriát tartalmazzon. Ez meglehetősen különbözik a már korábban említett, más országokban gyakorta használt boldogságra vonatkozó kérdéstől, amely három verbális kategóriát használ fel, és így ordinális változónak tekinthető. Ez utóbbi változók kétségtelenül különböző módszertant igényelnek, például rendezett (*ordered*) logit vagy probit modelleket.

⁶ Például Oroszországra lásd *Senik* [2002], Kirgizsztánra lásd *Namazie-Sanfey* [2001] és Magyarországra vonatkozóan lásd *Lelkes* [2002a], [2002b].

⁷ E kérdéssel foglalkozik *Hámori* [1994].

Az elemzésben tehát az elégedettség fogalma mindig az étellel való általános elégedettségére utal. Ez alapvetően különbözik az élet egyes területeivel való elégedettség mérőszámaitól, mint például a jövedelemmel, az egészséggel vagy a családi kapcsolatokkal való elégedettség. A lényeges elméleti különbség az, hogy míg az általános elégedettség tekinthető a hasznosság mutatószámának, az élet részterületeivel való elégedettség mutatóinak nincs egyértelmű elméleti interpretációja. Némi megszorító feltételezéssel ez utóbbiak tekinthetők a hasznosság alkotóelemeinek, amelyek összességéből adódik az egyéni hasznosság.

Az elemzés során a boldogság, az elégedettség és a szubjektív jóllét kifejezések egymással felcserélhetőként szerepelnek, és mivel a kiinduló feltételezés szerint az empirikus adatok a válaszadók egyéni hasznosságát mérik, a hasznosság is e szavak szinonimája. Meg kell azonban említeni, hogy a szubjektív jóllét (*subjective well-being*) jelentése – különösen a mérési problémákkal behatóan foglalkozó pszichológia tudomány szerint – tágabb, mint az elégedettségé: az elégedettség ugyanis csak egy a szubjektív jóllét mérésére szolgáló mutatók közül. A boldogság és az elégedettség szigorú értelemben nem azonos fogalmak. A pszichológiai mérések szerint van némi különbség ezek időbeli stabilitásában: a boldogság ugyanis nagyobb mértékben ingadozik a pillanatnyi környezeti hatásoktól függően, mint például a vizsgálati terem hangulata, a kedvenc focicsapat közelmúltbeli győzelme (*Schwarz–Strack [1999]*). Közgazdaságtani elemzések ugyanakkor arról számolnak be nagymintás, kérdőíves boldogság- és elégedettségadatok felhasználásával, hogy a két változó magyarázó tényezői azonosak (például *Alesina és szerzőtársai [2001]*). Leegyszerűsítve tehát, ugyanazok a dolgok teszik az embereket boldoggá és elégedetté.

Az elemzésben elsőként használt jövedelemváltozó a háztartási ekvivalens jövedelemre utal. Ez azt jelenti, hogy egy adott háztartás minden tagjának azonos összegű jövedelmet tulajdonítunk, feltételezve a jövedelem egyenlő elosztását.⁸ Ez egyben a jövedelemegyenlőtlenséggel foglalkozó empirikus elemzések leginkább elterjedt feltevése is (*Atkinson [1983]*). Ezt a feltételezést többen erősen kritizálták, például azt hangsúlyozva, hogy az egyes házasfelek fogyasztási lehetősége függ saját jövedelmüktől (*Lundberg és szerzőtársai [1997]*), és gyakran lényeges különbség van a férj és feleség életminősége között (*Cantillon–Nolan [2001]*). Az elemzés ezt a kérdéskört is érinti. Vajon az egyes emberek szubjektív jólléte elsősorban a háztartási jövedelem rájuk jutó részétől, avagy inkább személyes jövedelmüktől függ? Ha az egyes háztartástagok közötti jövedelem-úraelosztás elenyésző, akkor az elégedettségük várhatóan inkább a személyes jövedelmükkel függ össze. Ellenben akkor, ha létezik jelentős erőforrás-elosztás, akkor a háztartási ekvivalens jövedelem lesz az egyéni jólét elsődleges meghatározója. Emellett felmerül az is, hogy létezik-e markáns különbség a férfiak és nők jóléte között azonos háztartási jövedelem szint mellett.

Az elemzés további részében a jövedelem mellett a szubjektív jövedelmi mobilitás hatását vizsgálja, mind a múlt, mind a jövőre vonatkozóan. A fent definiált modell kibővül egy-egy szubjektív mobilitási változóval. A múlt, vonatkozó változó a következő kérdés alapján készül: „Kérem, mondja meg, hogy az elmúlt 12 hónapban hogyan alakult az Ön családjának az anyagi helyzete? Jelentősen javult, javult, nem változott, romlott, vagy jelentősen romlott?” A jövőbeli mobilitás mérése ehhez hasonló: „Véleménye szerint a következő 12 hónapban hogyan fog alakulni az Ön családjának anyagi helyzete? Jelentősen javul, javul, nem változik, romlik, vagy jelentősen romlik?” Mivel a „jelentősen javult”, illetve a „jelentősen javul” opcióra adott válaszok részaránya igen alacsony volt, ezért azokat a „javult”, illetve „javul” kategóriába soroltuk.

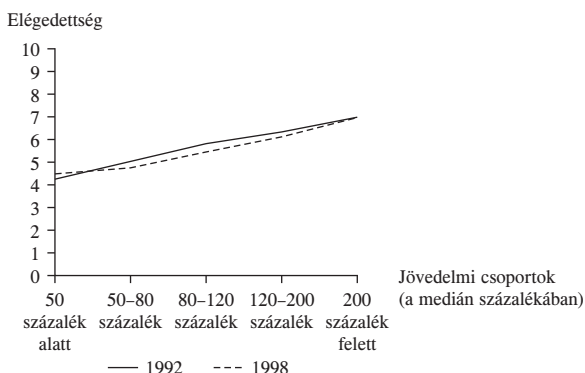
⁸ A használt ekvivalenciaskála, amit OECD-skálának is neveznek, 0,7 súllyal vesz figyelembe minden felnőttet, és 0,3 súlyt ad minden gyermeknek a háztartáson belül. Ez tehát annyiban tér el az egy főre jutó jövedelemtől, hogy figyelembe veszi a méretgazdaságosságot és a gyermekek felnőttektől eltérő szükségleteit.

Jóléti egyenlőtlenségek Magyarországon – áttekintés

Easterlin [1974] ma már klasszikusnak számító, az Egyesült Államokat vizsgáló cikkét követően számos országra általánosított megfigyelés, hogy egyes országokon belül a jómódúak átlagosan boldogabbak, mint az alacsony jövedelműek (lásd Diener–Oishi [2000]). Hasonló összefüggés figyelhető meg Magyarországon is, amint azt az 1. ábra mutatja. A gazdagok átlagosan másfélszer annyira elégedettek életükkel, mint a szegények, mind 1992-ben, mind 1998-ban. A népességet a mediánhoz viszonyított jövedelem szerint öt csoportba osztva, megállapítható az is, hogy a jövedelem szintje és az elégedettség közötti kapcsolat monoton növekvő.

1. ábra

A jövedelmi helyzet és az élettel való elégedettség Magyarországon, 1992 és 1998

Forrás: saját számítások a Tárki háztartáspaneljének 1992-es és háztartásmonitorjának 1998-as adatai alapján.

A jövedelem azonban összefügghet más olyan változókkal, mint például a munkapiaci helyzet vagy az iskolai végzettség, amelyek fontos meghatározói lehetnek az egyes emberek szubjektív jóllétének. Ha ez így van, és úgynevezett hamis (*spurious*) korreláció áll fenn, akkor a bemutatott összefüggés félrevezető, hiszen valójában nem a jövedelem teszi elégedetté az embereket, hanem más tényezők, amelyek a jövedelemre is hatnak. Ezért az összefüggéseket többváltozós modellben is vizsgálni kell.

Az *iskolázottság* valóban összefügg az elégedettséggel, a magasabb képzettségűek átlagosan jobban meg vannak elégedve az életükkel (2. táblázat). A legboldogabb csoport a felsőfokú végzettségűeké. A *munkapiaci helyzet* szerint is lényegesen eltér az egyes csoportok szubjektív jóléte. A diákok⁹ számolnak be a legrózsásabb életről. Ezzel szemben mindkét vizsgált évben jellemző, hogy a munkanélküliek jóléte a legalacsonyabb, és náluk csak némileg jobb a rokkantsági nyugdíjasok helyzete. Úgy tűnik tehát, hogy a rokkantnyugdíjasok egyértelműen elkülönülő csoportot alkotnak a többi, elsősorban öreg-ségi nyugdíjastól. Az alkalmazottak és az önállók között 1992-ben nem volt szignifikáns különbség, azonban 1998-ra az önállók lényegesen magasabb elégedettségi szintről számoltak be, mint az alkalmazottak. Ez azt sugallja, hogy a gazdasági átmenet idején az önállók egyre markánsabban elkülönülő csoporttá váltak.

⁹ Amint azt a korábbi módszertani leírás is említi, a vizsgált mintában csupán a 17 éves vagy annál idősebb diákok szerepelnek.

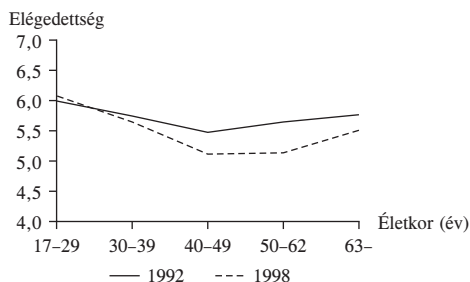
2. táblázat

Az élettal való elégedettség iskolázottság és munkapiaci helyzet szerint

Megnevezés	1992	1998
<i>Iskolázottság</i>		
Általános iskola vagy kevesebb	5,27	4,91
Szaktanulmányok	5,62	5,47
Középfokú	6,23	6,19
Felsőfokú	6,87	6,69
<i>Munkapiaci helyzet</i>		
Alkalmazott	5,97	5,83
Önálló	5,85	6,36
Munkanélküli	4,26	4,09
Rokkantnyugdíjas	4,79	4,57
Nyugdíjas	5,69	5,28
Diákok	7,27	6,85
Egyéb inaktív	4,99	5,14
<i>Összesen</i>	<i>5,73</i>	<i>5,5</i>

2. ábra

Elégedettség és életkor

A demográfiai jellegű változók szerepe is számottevő. Az életkor és az élettal való elégedettség között némi leegyszerűsítéssel egy *U* alakú kapcsolat van, ahol a középkorúak a legkevésbé elégedettek (2. ábra). A New Democracies Barometer felmérései szerint a kilencvenes években a fiatalok támogatták leginkább az új gazdasági rendszert (Rose-Haerpfer [1996], [1998]). E korcsoport tehát kedvezően ítélte meg a gazdasági és politikai változásokat, ami valószínűleg hozzájárult az általános elégedettségéhez. Ezt támasztja alá az a tanulmány is, amely szerint a depressziós tünetek előfordulása a fiatalok – a harminc év alattiak – körében a legalacsonyabb, továbbá ez csökkent is 1988 és 1995 között (Kopp és szerzőtársai [1999]). Ezzel ellentétes folyamat zajlott le az idősebbek körében: 1988 és 1995 között a súlyos depressziós tünetek előfordulása számottevően nőtt az ötven év fölöttiek között, és a hatvan év fölötti nők körében érte el a legmagasabb, 20 százalékos értéket.

Emellett szignifikáns a különbség a cigány és nem cigány etnikai csoportok között, a cigány lakosság lényegesen alacsonyabb elégedettségről ad számot (3. táblázat). A vallásgyakorlók elégedettsége is rendre felülmúlja a nem vallásgyakorlókéét. A férfiak és

nők szubjektív jólléte nem tér el szisztematikusan. A budapestiek elégedettebbek a vidékieknél 1992-ben, 1998-ban azonban ez a különbség nem szignifikáns, így nem következtethetünk egy lehetséges általános összefüggésre.

3. táblázat

Az étellel való elégedettség nem, etnikai hovatartozás, lakóhely és vallásosság szerint

Megnevezés	1992	1998
Férfi	5,69	5,56
Nő	5,76	5,46
Cigány	4,18	4,05
Nem cigány	5,81	5,59
Budapest	6,03	5,64
Vidék	5,66	5,47
Vallásos	6,01	5,82
Nem vallásos	5,68	5,44

Boldogok a jómódúak – a többváltozós elemzés eredményei

Az elégedettség és a jövedelem viszonyát többváltozós modellel becsültem a korábban leírt módon, azaz a legfontosabb rendelkezésre álló közgazdaságtani és demográfiai változók bevonásával. A jövedelem együtthatója szignifikáns 1 százalékos szinten, és pozitív (lásd a 4. táblázatot), azaz megerősítve az 1. ábrán jelzett kapcsolat létét, a *magasabb jövedelmű egyének általában elégedettebbeknek mondják magukat*, kiszűrve az iskolázottságbeli és munkapiaci helyzetek különbözőségét és egyéb személyes tulajdonságok hatását. A jövedelmi helyzet tehát összefügg a szubjektív jólléttel, és a jómódúak boldogsága nem magyarázható pusztán esetlegesen magasabb munkapiaci aktivitással, magasabb iskolázottsággal vagy fiatalabb korrallal. A beta változó nagysága azt is jelzi, hogy a jövedelem nagysága jelentős mértékben meghatározza a függő változó szórását a többi magyarázóváltozóhoz viszonyítva.¹⁰ A jövedelem szintje tehát „fontos” változó az elégedettség alakulásának leírására szolgáló modellben.

Kinek a jövedelme boldogít? Az eredmények érzékenysége a jövedelem definíciójára

Az eddigi elemzés során a jövedelemváltozó *ekvivalens háztartási jövedelemre* utalt. Ez egyben azt is jelenti, hogy az egy adott háztartáshoz tartozó személyek azonos jövedelemértékkel szerepelnek, azaz feltételezzük a jövedelem háztartások közötti egyenlő elosztását. Megállapítható volt, hogy az így definiált jövedelem összefügg a szubjektív jólléttel. Mennyire függ a pénz és a boldogság közötti összefüggés a jövedelem definíciójától? A *személyes jövedelem* és a szubjektív jóllét között várhatóan létezik hasonló összefüggés, mivel e jövedelem hatással van mind az emberek fogyasztási lehetőségeire, mind pedig az önrétekelésére. Azonban mekkora ez a hatás? Ha a személyes jövedelem és az elégedettség közötti összefüggés szorosabb, mint a háztartási jövedelem és az elégedettség közötti, akkor valószínűsíthető, hogy az egyéni jövedelem azért van jelentős

¹⁰ A beta interpretációja, hogy a jövedelemváltozó (az ekvivalens jövedelem természetes logaritmus) szórásának egy egységnyi növekedésére az elégedettség változó 0,17 szórással nő az 1992-es modellben.

4. táblázat
Az étellel való elégedettség, OLS regresszió

Megnevezés	1992			1998		
	koefficiens	standard hiba	beta	koefficiens	standard hiba	beta
Jövedelem (ln)	0,964	0,092	0,172	0,745	0,097	0,152
<i>Munkapiaci helyzet</i>						
Munkanélküli	-0,985	0,217	-0,074	-0,845	0,252	-0,067
Rokkantsnyugdíjas	-0,816	0,197	-0,069	-0,631	0,165	-0,068
Nyugdíjas	-0,220	0,158	-0,036	-0,420**	0,158	-0,073
Önálló	-0,337*	0,199	-0,023	0,216	0,202	0,016
Diák	1,869	0,189	0,138	1,381	0,193	0,132
Egyéb inaktív	-0,541	0,170	-0,052	-0,240	0,167	-0,029
<i>Iskolázottság</i>						
Szakk munkásképző	0,359	0,114	0,056	0,418	0,116	0,070
Középfokú	0,602	0,106	0,092	0,920	0,113	0,146
Felsőfokú	1,015	0,137	0,112	1,334	0,154	0,157
<i>Életkor</i>						
17–29 év	0,479	0,147	0,072	0,897	0,170	0,147
30–39 év	0,127	0,137	0,019	0,415	0,147	0,059
50–62 év	0,481	0,143	0,072	0,211	0,141	0,034
63+ év	1,001	0,185	0,152	0,882	0,187	0,141
<i>Egyéb személyes tulajdonságok</i>						
Nő	0,239	0,081	0,044	0,039	0,087	0,008
Etnikai hovatartozás (cigány)	-0,426*	0,233	-0,031	-0,792	0,246	-0,063
Budapest	-0,096	0,078	-0,014	-0,195*	0,111	-0,028
Házass	0,792	0,148	0,139	0,813	0,159	0,156
Elvált	-0,641	0,206	-0,060	-0,490**	0,207	-0,051
Özvegy	-0,209	0,206	-0,025	0,344	0,211	0,045
<i>Gyermekek száma</i>						
1	0,068	0,110	0,010	0,011	0,118	0,002
2	0,281**	0,137	0,038	0,104	0,158	0,013
3 vagy több	0,484**	0,204	0,039	0,304	0,244	0,025
Vallásos	0,385	0,101	0,056	0,329	0,103	0,050
Konstans	-7,016	1,118		-5,240	1,242	0,000
Kiigazított R ²	0,1353			0,1567		
F	33,03			28,96		
Esetszám	5104			3635		

A * 10 százalékos szignifikanciaszintet, a ** 5 százalékos szintet, a félkövér szám 1 százalékos szintet jelöl.

Referenciacsoportok: 40–49 év, általános iskola vagy kevesebb, alkalmazott, egyedülálló, gyermektelen.

5. táblázat

A jövedelem különböző definíciói és az elégedettség közötti kapcsolat, 1992, OLS regresszió

Megnevezés	1992					
	I. modell		II. modell		III. modell	
	koefficiens	standard hiba	koefficiens	standard hiba	koefficiens	standard hiba
Háztartási ekvivalens jövedelem (ln)	0,976	0,104				
Személyes jövedelem (ln)			0,370	0,076		
<i>Háztartási ekvivalens jövedelem szerinti csoportok (a medián százalékában)</i>						
50 százalék alatt					-0,706	0,255
50–80 százalék					-0,505	0,109
120–200 százalék					0,377	0,100
200 százalék felett					0,898	0,164
Nő		0,083	0,333	0,089	0,210**	0,084
<i>Munkapiaci helyzet</i>						
Munkanélküli	-0,861	0,239	-0,879	0,238	-0,897	0,239
Rokkantnyugdíjas	-0,813	0,199	-0,886	0,202	-0,829	0,199
Nyugdíjas	-0,232	0,163	-0,316*	0,165	-0,252	0,162
Önálló	-0,286	0,199	-0,181	0,199	-0,227	0,199
Diák	1,769	0,250	2,609	0,295	1,789	0,250
Egyéb inaktív	-0,643	0,197	-0,603	0,211	-0,654	0,197
<i>Egyéb személyes tulajdonságok</i>						
Konstans	Igen		Igen		Igen	
F	-7,145	1,254	0,061	0,933	4,402	0,204
Kiigazított R ²	26,97		23,83		23,67	
Esetszám	0,1192		0,1056		0,1169	
	4836		4836		4836	

A * 10 százalékos szignifikanciaszintet, a ** 5 százalékos szintet, a félkövér szám 1 százalékos szintet jelöl.

Heteroszkedaszticitás kiigazítása a White-módszer alkalmazásával.

Referenciacsoportok: a medián jövedelem 80–120 százalékával rendelkezők, alkalmazott.

Egyéb személyes tulajdonságok: iskolázottság, életkor, etnikai hovatartozás, lakóhely, családi állapot, gyerekszám és vallásosság – a felsorolt változók szerepelnek a becsült regresszióban mint kontrollváltozók. (Az együtthatók nagyságát itt most nem közöljük.)

hatással a családtagok életminőségére, mivel az erőforrások háztartáson belüli újraelosztása kismértékű. Ha a házasságot pedig mint alkuhelyzetet fogjuk fel *Lundberg–Pollak* [1996], akkor a nagyobb egyéni jövedelem erősítheti az adott fél tárgyalási pozícióját, és ezzel saját preferenciáinak érvényesítési lehetőségét. Ha ez így van, akkor a személyes jövedelemnek – mely az alkupozíció erősségét fejezi ki – szorosabb kapcsolatban kell állnia a szubjektív jólléttel, mint az ekvivalens háztartási jövedelem, amely a hagyományos közgazdaságtani modellben a fogyasztási lehetőségre utal.

A személyes jövedelem nagysága összefügg az elégedettséggel, de e kapcsolat szorossága gyengébb, mint az ekvivalens háztartási jövedelem esetén. Amint azt az 5. és 6. táblázat eredményei mutatják, a személyes jövedelem változója mind 1992-ben, mind

6. táblázat

A jövedelem különböző definíciói és az elégedettség közötti kapcsolat, 1998, OLS regresszió

Megnevezés	1998					
	I. modell		II. modell		III. modell	
	koefficiens	standard hiba	koefficiens	standard hiba	koefficiens	standard hiba
Háztartási ekvivalens jövedelem (ln)	0,824	0,107				
Személyes jövedelem (ln)			0,271	0,073		
<i>Háztartási ekvivalens jövedelem szerinti csoportok (a medián százalékában)</i>						
50 százalék alatt					-0,667	0,211
50–80 százalék					-0,563	0,119
120–200 százalék					0,413	0,106
200 százalék felett					1,077	0,178
<i>Nő</i>	-0,033	0,092	0,025	0,093	-0,030	0,091
Munkapiaci helyzet						
Munkanélküli	-0,818	0,268	-0,867	0,274	-0,742	0,270
Rokkantsági nyugdíjas	-0,623	0,167	-0,660	0,172	-0,574	0,167
Nyugdíjas	-0,431	0,162	-0,501	0,162	-0,402**	0,161
Önálló	0,202	0,204	0,290	0,204	0,220	0,203
Diák	1,673	0,270	2,089	0,294	1,693	0,270
Egyéb inaktív	-0,195	0,181	-0,173	0,191	-0,167	0,182
<i>Egyéb személyes tulajdonságok</i>	<i>Igen</i>		<i>Igen</i>		<i>Igen</i>	
Konstans	-0,976	1,359	0,861	0,928	4,295	0,195
<i>F</i>	25,91		24,22		24,85	
Kiigazított <i>R</i> ²	0,1492		0,1337		0,1531	
Esetszám	3371		3371		3371	

A * 10 százalékos szignifikanciaszintet, a ** 5 százalékos szintet, a félkövér szám 1 százalékos szintet jelöl.

Heteroszkedaszticitás kiigazítva a White-módszer alkalmazásával.

Referenciacsoportok: a medián jövedelem 80–120 százalékával rendelkezők csoportja, alkalmazott.

Egyéb személyes tulajdonságok: iskolázottság, életkor, etnikai hovatartozás, lakóhely, családi állapot, gyerekszám és vallásosság – a felsorolt változók szerepelnek a becsült regresszióban mint kontrollváltozók.

1998-ban 1 százalékos szinten szignifikáns és pozitív, azaz a magasabb jövedelem általában nagyobb elégedettséggel jár együtt. A változó nagysága azonban elmarad az ekvivalens jövedelem változójától. Míg a személyes jövedelem logaritmusának egy egységnyi változására az elégedettség 0,4-del, illetve 0,3-del nő, a háztartási ekvivalens jövedelem logaritmusának egy egységnyi változására 1, illetve 0,8 egység elégedettség-növekedés jut. A két változó közötti különbség nem pusztán szemrevételezve létezik, hanem statisztikailag is szignifikáns, azaz 99 százalékos valószínűséggel állítható, hogy ez a különbség nem pusztán a mintában létezik, hanem az alapsokaságban is fennáll. Összességében tehát megállapítható, hogy az egyes emberek elégedettségét növeli, ha a velük együtt élőknek is jól megy a sora.

A háztartási jövedelem erőteljesebb kapcsolata az elégedettséggel azt sugallja, hogy a háztartási ekvivalens jövedelem alkalmasabb mérőszáma a jólétnek, mint a személyes jövedelem. Ebből arra is következtethetünk, hogy *a háztartáson belül a javak egyenlő*

elosztása mint alapfeltevés jobban megfelel a valóságnak, mint a javak újraelosztásának teljes hiányáról szóló alternatív hipotézis. E vizsgálat tehát újfajta, eddig nem próbált módszerrel tesztelte a jövedelemegyenlőtlenséggel foglalkozó empirikus irodalom alapfeltevését. Ezen túlmenően azonban ebben a formában nem tud választ adni arra az izgalmas kérdésre, hogy vajon mekkora is a javak tényleges újraelosztásának szintje, azaz mennyire tökéletlen az egyenlő elosztásról szóló hipotézis.

Az eddig vizsgált két változó feltételezte, hogy a jövedelem növekedésével együtt nő az elégedettség. Reális volt-e ez a feltételezés? Az *1. ábra* által jelzett kétváltozós kapcsolat valóban igazolni látszik mindezt. A jövedelem és az elégedettségi közötti kapcsolat monotonitását emellett újabb modellek becslésével is megvizsgáltuk. Az erre hivatott modellek – a *5. és az 6. táblázat* III. modelljei – jövedelmi csoportokat tartalmaznak, amelyekben a mediánhoz közelítő jövedelmű középső csoporthoz viszonyítva mérhető a többi csoport helyzete. Vajon nincs-e egy esetleges telítődési szint, amely után a magasabb jövedelem nem hoz több boldogságot? Vagy nem különösen nyomasztó-e a szegények helyzete a saját értékelésük szerint, nincs-e egy sajátos szubjektív „szegénységi gettó”?

A jövedelemeloszlás szélén állók valóban markánsan rosszabbul, illetve jobban érzik magukat a középen állóknál. A medián felénél kevesebb jövedelemmel gazdálkodó szegények jóval elégedetlenebbek a referenciacsoportnál, akiknek a medián 80 és 120 százaléka közötti jövedelmük van. A medián kétszeresével vagy annál többel rendelkező gazdagok elégedettsége pedig mintegy 8-10 százalékkal magasabb, mint a középső jövedelmi csoporté, más tényezők változatlanóságát feltételezve. A többváltozós elemzés szerint is a hasznosság és a jövedelem közötti kapcsolat monoton növekvő, a többi tényezőt állandónak tekintve.

Nincs statisztikailag számottevő különbség az alacsony jövedelem jóléti költsége és a gazdagság jóléti haszna között. A szegény- és a gazdagcsoport változóinak abszolút értéke között létezik ugyan különbség, de ez statisztikailag nem szignifikáns. Figyelmet érdemel azonban, hogy e mérések a *relatív* szubjektív jólétre utalnak. A vizsgált időszakban pedig a közepes jövedelmű csoport – a referenciacsoport – önértékelése valamelyest változott, azaz elégedettsége csökkent (lásd az *1. ábrát*).

Nincs bizonyíték arra, hogy a nők helyzete a háztartáson belül a jövedelemeloszlás szempontjából specifikus lenne. A korábbi megállapítást, amely szerint nincs statisztikailag szignifikáns különbség a férfiak és nők általános elégedettsége között (lásd a *3. táblázatot*), megerősítik a részletesebb, többváltozós elemzések eredményei is. A két vizsgált év között van némi különbség, de nem rajzolódik ki egységes kép. Az 1992-re vonatkozó eredmények szerint a jövedelem adott szintjén a nők általában elégedettebbek, mint a férfiak. A nők relatív elégedettsége fennáll akkor is, ha háztartási jövedelmet, és akkor is, amikor személyes jövedelmet vizsgálunk. Emellett megfigyelhető az is, hogy a két modellben a változó nagysága nem tér el egymástól szignifikánsan (lásd az *5. táblázat* I. és II. modelljeit). Önmagában tehát a jövedelem forrása nem módosítja a nők elégedettségi szintjét semmilyen sajátos módon. A másik vizsgált időpontban, 1998-ban pedig nem utal semmi arra, hogy a nők elégedettsége bármilyen sajátos módon eltérne a férfiakétól, feltételezve a jövedelem, a munkapiaci helyzet és más fontos tényezők állandóságát.

A jövedelem mérési problémái

Az anyagi jólét és az elégedettség között kimutatott kapcsolat erőssége a valóságban szorosabb lehet, mint a becsült modellekben, ugyanis a rendelkezésre álló jövedelem csak tökéletlen mérőszáma az egyének anyagi helyzetének. A legfontosabb problémák számtalanszor felmerülnek például a jövedelemegyenlőtlenséggel foglalkozó szakiroda-

lomban is. A mérési nehézségeken túl most itt elsősorban arra gondolok, hogy nem ismeretes és közvetlenül nem megfigyelhető a javak háztartáson belüli elosztása, nehezen mérhető a megtakarítások, valamint az, hogy az egyén milyen formális vagy informális lehetőségekkel rendelkezik kölcsönre vagy támogatásra.

Másrészt, az egyéni jövedelem ingadozásnak van kitéve, például hosszabb-rövidebb betegség, munkanélküliség vagy inaktivitás következtében. Jól ismert emellett a jövedelem életcikluson belüli ingadozása is, amelynek kiegyenlítése például a jóléti állam klasszikus feladatának tekinthető. A valódi nélkülözés vagy dúskálás alapja a hosszabb távú jövedelmi helyzet. Ezért is gondolhatjuk, hogy például az iskolázottság azért is hat pozitívan az elégedettségre, mert jelzője a hosszú távú jövedelemtermelő képességnek. Természetesen az iskolázottság, a tudás önmagában is öröm forrása lehet, akár mint az önkitaljesítés és személyes autonómia elősegítője, de nem zárható ki az sem, hogy az iskolázottság megragadja az úgynevezett permanens jövedelemnek azt a tulajdonságát, amely eltér az aktuálisan rendelkezésre álló jövedelemtől.

A nem monetáris tényezők fontossága

Nem elsősorban a rendelkezésre álló pénz boldogít. Mint az előbbi adatok mutatják, a pénz boldogító hatása megfigyelhető ugyan, de számos más tényező szerepe jelentősebb. A diákok relatív elégedettsége az alkalmazottakhoz képest (a jövedelemkülönbség esetleges hatását kiszűrve) messze felülmúlja a gazdagok elégedettségét a közepes jövedelműekhez képest, más tényezők változatlanóságát feltételezve. A munkanélküliek ugyanakkor legalább annyira elégedetlenek (kiszűrve a különböző munkapiaci csoportok között fennálló jövedelmi különbség hatását), mint a szegények (csak a jövedelmi hatást vizsgálva, azaz eltekintve a munkapiaci és egyéb hatásoktól) (lásd 5–6. táblázatok). A munkanélküliség tehát önmagában legalább annyira „rossz”, mint a szegénység. Emellett fontos az életkor szerepe is: az életkor és az elégedettség között U alakú kapcsolat van, azaz a fiatalok és az idősebbek boldogabbak, mint a negyvenesek. Az eredmények jelzik az etnikai hovatartozás jelentőségét is: a romák jóléte lényegesen alacsonyabb, még akkor is, ha kiszűrjük kedvezőtlenebb munkapiaci részvételük, iskolázottságuk és más tényezők hatását. A családi állapot is fontos tényező: a házások lényegesen elégedettebbek, mint az egyedülállók, még akkor is, ha itt nincs mód a házasság minőségi jellemzőinek mérésére. A vallásgyakorlók ugyanakkor e világon is jobban érzik magukat nem vallásos embertársaiknál.

A „szomszéd fűje” és a „jobb ma egy veréb” – a jövedelmi helyzet relatív megközelítése

Nem ismeretes a jövedelem jóléti hasznának egyértelmű magyarázata, az, hogy milyen mértékben származik a boldogság a pénz birtoklásának (vagy elköltésének) örömeiből, és milyen mértékben annak mások jövedelméhez viszonyított nagyságától, azaz milyen mértékben tölt be a pénz társadalmistátus-jelző szerepet. Ez utóbbi nézet klasszikus hirdetője *Veblen* [1899/1975] és *Duesenberry* [1967], majd kifejezetten a szubjektív jóllét vonatkozásában *Frank* [1999]. *Frank* [1997] hangsúlyozza, hogy a státusmegfontolások fontos szerepet játszanak a közgazdasági döntésekben. Pozícionális externáliának nevezi a hasznosságnak azt a tulajdonságát, hogy nagysága a relatív fogyasztáson alapszik. Nem meggyőző azonban a szerző gondolatainak hozzáadott értéke, különös tekintettel arra, hogy adós marad a (korábbi klasszikusokra építő) elméleti megfontolásainak empirikus

igazolásával. Kétségtelennek tűnik ugyanakkor, hogy az egyes emberek preferenciái kölcsönösen hatnak egymásra, de hogy pontosan hogyan, az nagyban függ a másik iránti jó- vagy rosszindulatuk, azaz altruizmusuk és irigységük fokától (*Hámori* [1999]). E kérdésnek bizonyítható és egyben már bizonyított jellemzője, hogy egy társadalomban a jövedelemegyenlőtlenség általában csökkenti a szubjektív jóllétet.¹¹

Kétségtelen emellett, hogy egyes emberek jóllétük értékelésekor számba veszik saját múltbeli helyzetüket és jövőbeli kilátásaikat is. *Scitovsky* [1990] klasszikus könyve, az Örömtelen gazdaság hírnevét elsősorban annak köszönheti, hogy pszichológiai szempontokkal gazdagítja a közgazdaságtant. A könyv egyik idevágó érdekessége, hogy megkülönbözteti egy adott szint élvezéséből származó elégedettségérzetet, amelyet „komfortnak” (*comfort*) nevez, és a változásból fakadó elégedettséget, amit „örömmel” (*pleasure*) hív.¹² E szempontok formalizált kidolgozását kínálja többek között Kahneman – Nobel-díjjal jutalmazott – elmélete, az úgynevezett *prospect theory*, amely szerint az egyéneket veszteségkerülés jellemzi, és jellemző rájuk a megszerzett javakhoz való ragaszkodás.¹³ (Empirikus alkalmazásokat lásd például *Kahneman és szerzőtársai* [1991], *Kahneman–Tversky* [1979], *Kahneman–Varey* [1991].) Ennek oka, hogy hasznosságfüggvényük nem szimmetrikus a nyereséget és a veszteséget tekintve. Az elmélet nagymintás, kérdőívtesztelését magyar kutatók végezték el. Szántó Zoltán és Tóth István György eredményei újfajta bizonyítékkal erősítették meg, hogy a kockázatkerülés tipikus magatartásforma. Emellett kimutatták, hogy a tétek nagysága és a kockázatkerülés között is van kapcsolat: a tétek emelkedésével csökken a kockázatvállalási hajlandóság (*Szántó–Tóth* [1999]).

Egy adott jövedelmi szint tehát eltérő hasznosságot hordozhat egy adott ember múltbeli helyzetétől és jövőbeli kilátásaitól függően. Emellett az is feltételezhető, hogy különösen alacsony lesz a jelenlegi jövedelemhez kapcsolódó örömrész, ha a jövedelem egy jelentős jövedelemcsökkenés utáni állapotot tükröz. Összességében tehát bizonyosnak látszik, hogy nem pusztán a jövedelmi helyzet, hanem a jövedelmi mobilitás is jelentőséggel bír az egyének jóléte szempontjából. Ezt igazolják Róbert Péter öt kelet-európai országra vonatkozó vizsgálati eredményei is, amelyek pozitív összefüggést jeleznek a szubjektív *társadalmi* mobilitás és az étellel való elégedettség között (*Róbert* [2001] 315. o.).¹⁴

A jövedelmi mobilitás és a referenciacsoportok szerepét szintetizálja az úgynevezett alagúteffektus (*Hirschman–Rothschild* [1973]). Az elmélet a gazdasági fejlődés ugrászerű szakaszáról szól, amikor az egyenlőtlenségek növekedését a társadalom nagy toleranciával fogadja. Ennek vizuális érzékeltetésére használják a szerzők az alagútképet: a két sávban várakozó autók közül az egyik sáv váratlanul mozgásba lendül, és ekkor a várakozók is jobban kezdik érezni magukat, arra számítva, hogy hamarosan rájuk is sor kerül – feltéve, ha ez az aszimmetrikus helyzet nem tart sokáig. A jóléti közgazdaságtan

¹¹Lásd például Izrael esetében: *Morawetz és szerzőtársai* [1977], Nyugat-Európában *Alesina és szerzőtársai* [2001], de nincs bizonyíték az egyenlőtlenség ilyesfajta hatására az Egyesült Államokban (uo.) és Oroszországban (*Senik* [2002]).

¹² Kahnemanhoz hasonlóan Scitovsky is az emberi racionalitás hagyományos közgazdaságtani megközelítését bírálja, elsősorban pszichológiai alapon. Vélekedése szerint az emberek többsége nem dönt racionálisan, mert túlbecsüli a „komfortból” származó elégedettséget az „öröm” kárára, amiből összességében szuboptimális döntés születik.

¹³ E tétel következménye lehet az, hogy ha egy adott társadalmon belül jövedelmet csoportosítunk át úgy, hogy eközben az összjövedelem nem változik, akkor a társadalmi összjóllét csökkenni fog, mivel a vesztesek hasznosságvesztése felülmúlja az újraelosztás nyerteseinek hasznosságnövekedését.

¹⁴ Róbert Péter vizsgálatának fő célja a *szubjektív társadalmi mobilitás* meghatározóinak összehasonlítása öt Kelet-Európai országban, így az itt vizsgált témát csak röviden érinti.

nyelvén ez azt jelenti, hogy az egyén jóléte nemcsak jelenlegi, hanem jövőbeli helyzetétől is függ. Mivel az egyes ember kevés információval rendelkezik jövőbeli jólétéről (leegyszerűsítve: jövedelméről), így a környezetében állók helyzetének javulásából arra a következtetésre juthat, hogy ezután számára is jobb idők jönnek.

Az alagúteffektus létezését vizsgálta Senik [2002] oroszországi paneladatok felhasználásával, és arra a meglepő következtetésre jutott, hogy az egyének elégedettségét pozitívan befolyásolta referenciacsoportjuk jövedelmének nagysága az 1994–2000 közötti időszakban. Ez úgy értelmezhető, hogy nem a „hátralag maradás” miatti kudarc, hanem a jövőbeli pozitív kilátások miatti öröm hatott erőteljesebben az elégedettségre. Az elemzés pozitívuma, hogy paneladatokat használ, amelyek egy-egy egyén helyzetét öt éven át követik, így mód nyílik a nem megfigyelhető fix hatások kiszűrésére, azaz lényegesen valószínűbb, hogy az elemzés tényleges ok-okozati kapcsolatot ragad meg, mint amire egyszerű keresztmetszeti – egy-egy adott időpontban, különböző mintát tartalmazó – vizsgálatok képesek.

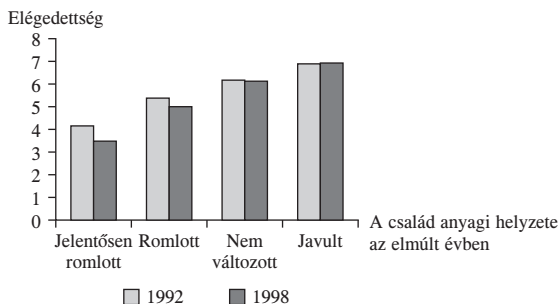
A mobilitás növekvő szerepe Magyarországon

A mobilitás szubjektív megítélése kétségtelenül szerepet játszik az egyes emberek elégedettségében Magyarországon is. Azok, akik az elmúlt évben helyzetük javulását érzékelték, lényegesebben elégedettebbek, mint azok, akik helyzetük romlásáról számoltak be (lásd 3. ábra). Hasonlóképpen, a várható mobilitás is szerepet játszik a szubjektív jóllét alakulásában (4. ábra). Azok az emberek, akik jövedelmi viszonyaik javulására számítanak, lényegesen elégedettebbek, mint akik jövedelmük romlását vagy annak változatlanságát vetítik előre. Emellett az adatokból a mobilitás és szubjektív jóllét kapcsolatának időbeli változása is valószínűsíthető. *A gazdasági átmenet során erősödni látszik a mobilitás hatása az elégedettségre*: mind a múltbeli helyzet, mind pedig a jövőbeli várakozások a kilencvenes évek végén erőteljesebben határozták meg azt, hogy az egyes emberek hogyan érezték magukat, mint amennyire ez a kilencvenes évek elején igaz volt.

A 3–4. ábra a jövedelmi helyzet változásának és az elégedettségek a viszonyát mutatják be. A helyzetváltozás megítélésében azonban – mint azt az itt eddig bemutatott eredmények is igazolták – szerepet játszik az egyén adott időpontban rendelkezésre álló jövedelme is. Hatással van-e a mobilitás az elégedettségre az aktuális jövedelmi helyzeten túl?

3. ábra

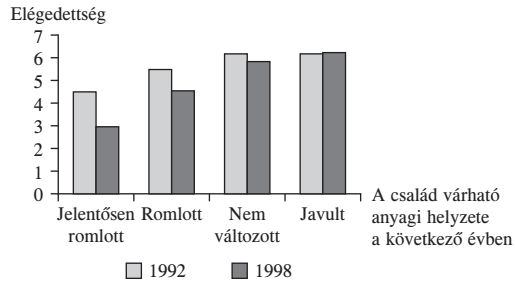
Az étellel való elégedettség és az anyagi helyzet változása az elmúlt évben*

*„Kérem, mondja meg, hogy az elmúlt 12 hónapban hogyan alakult az Ön családjának anyagi helyzete? Jelentősen javult, javult, nem változott, romlott, vagy jelentősen romlott?” A „jelentősen javult” opcióra adott válaszok részaránya igen alacsony volt, ezért azok a „javult” kategóriába kerültek.

4. ábra

Az étellel való elégedettség* és az anyagi helyzet várt változása** a következő évben

* „Véleménye szerint a következő 12 hónapban hogyan fog alakulni az Ön családjának anyagi helyzete?

** Jelentősen javul, javul, nem változik, romlik, vagy jelentősen romlik?” A „jelentősen javul” opcióra adott válaszok részaránya igen alacsony volt, ezért azok a „javul” kategóriába kerültek.

Mennyire hat az emberek jólétére az, hogy hogyan változott a jövedelmi helyzetük az elmúlt évben? E kérdés megválaszolására tett első lépés egy olyan többváltozós modell becslése, amely az elégedettség alakulását próbálja magyarázni a jövedelmi helyzet és a szubjektív mobilitás alakulásával, kiszűrve egyes személyes demográfiai jellemzők hatását.¹⁵ A 7. táblázatban bemutatott eredmények szerint a jövedelmi helyzet múltbeli változása összefügg az elégedettséggel, kiszűrve a jelenlegi jövedelem „boldogító” hatását. A jövedelemszint azonosságát feltételezve tehát lényegesen rosszabbul érzik magukat azok, akiknek helyzete romlott az elmúlt időszakban, mint azok, akiknek a helyzete nem változott. Az elégedetlenség mértéke – mint azt a $-1,4$ és $-1,8$ értékű együttthatók mutatják – meghaladja a munkanélküliség nettó hatását, ami pedig, mint már korábban szó volt róla, jelentős „rosszléti” tényező. Azok az emberek, akiknek saját megítélésük szerint javult a jövedelmi helyzetük, jobban érzik magukat, mint a *status quo* referenciacsoport.

Mennyire hat az emberek jólétére helyzetük várható változása? Vajon számít-e a holnapi tűzok, ha már megvan a mai veréb? A 8. táblázatban bemutatott eredmények szerint a jövedelmi helyzet várható változása összefügg az elégedettséggel, még azonos jövedelmi szintet feltételezve is. Kiszűrve az aktuális jövedelem „boldogító” hatását, megállapítható, hogy a helyzetük romlására számítók lényegesen alacsonyabb elégedettségről számolnak be, mint azok, akik nem várnak változást a jövedelmükben.

Összhangban a kockázatkerülő magatartásról szóló pszichológiai és döntéelméleti irodalom korábban említett eredményeivel, a *jövedelemveszteség jóléti ára lényegesen meghaladja a nyereség jóléti hasznát*, legyen szó akár múltbeli vagy anticipált veszteségről vagy nyereségről. Különösen erős ez az összefüggés a várható mobilitás esetén. Azok számára, akik jövedelmi helyzetük romlására számítanak az elkövetkező évben, szignifikánsan nagyobb elégedettséghátrányt figyelhetünk meg, mint amekkora elégedettségtöbblet jelentkezik azok számára, akik helyzetük javulásával számolnak.

A kilencvenes években a mobilitás megítélésében emellett egy érdekes változás is megfigyelhető. Ekkor lényegesen nőtt a szubjektív jövedelmi mobilitás és a hasznosság

¹⁵ A szubjektív mobilitás hatásának tesztelésére egy összehasonlító modellt is becsültem azonos esetszámmal (lásd modell I. a 7. és 8. táblázatban), amely a mobilitási együttthatótól eltekintve valamennyi más változót tartalmaz. Ily módon bizonyosan látszik, hogy az új változó beillesztése után megfigyelt összefüggések nem fakadnak az esetszámváltozás hatásából, azaz nem pusztán statisztikai esetlegességek.

7. táblázat

Az étellel való elégedettség, jövedelmi helyzet múltbeli mobilitása, OLS regresszió

Megnevezés	1992				1998			
	I. modell		II. modell		I. modell		II. modell	
	koeffi- ciens	standard hiba	koeffi- ciens	standard hiba	koeffi- ciens	standard hiba	koeffi- ciens	standard hiba
<i>Anyagi helyzet változása az elmúlt évben a válaszadó szerint</i>								
Jelentősen romlott			-1,348	0,191			-1,751	0,194
Romlott			-0,557	0,082			-0,769	0,086
Javult			0,356**	0,141			0,451	0,149
Jövedelem (ln)	1,058	0,098	0,848	0,100	0,759	0,099	0,540	0,093
<i>Munkapiaci helyzet</i>								
Munkanélküli	-1,002	0,216	-0,847	0,217	-0,819	0,252	-0,613**	0,247
Rokkanttnyugdíjas	-0,746	0,198	-0,657	0,198	-0,636	0,166	-0,532	0,163
Nyugdíjas	-0,194	0,159	-0,153	0,157	-0,410	0,159	-0,365**	0,155
Önálló	-0,290	0,199	-0,296	0,193	0,271	0,206	0,225	0,201
Diák	1,830	0,193	1,808	0,191	1,443	0,196	1,354	0,193
Egyéb inaktív	-0,529	0,172	-0,464	0,169	-0,251	0,167	-0,143	0,165
<i>Egyéb személyes tulajdonságok⁺</i>								
	<i>igen</i>		<i>igen</i>		<i>igen</i>		<i>igen</i>	
Konstans	-7,665	1,173	-4,936	1,197	-4,579	1,262		
Esetszám	5028		5028		3583		3583	
F	32,77		35,52		29,24		31,56	
R ²	0,14		0,1599		0,1654		0,2057	

* 10 százalékos szignifikanciaszintet jelöl, ** 5 százalékos szintet, a fékővér szám 1 százalékos szintet. Referenciacsoportok: anyagi helyzet nem változik, alkalmazott.

Heteroszkedaszticitás kiigazítva a White-módszer alkalmazásával.

⁺ Egyéb személyes tulajdonságok: iskolázottság, életkor etnikai hovatartozás, lakóhely, családi állapot, gyerekszám és vallásosság.

közötti kapcsolat szorossága. A kétváltozós kapcsolatban feltárt összefüggést megerősítve, a regressziós eredmények azt mutatják, hogy 1998-ban a jövedelmi helyzet múltbeli romlása lényegesen nagyobb hasznosságköltséggel járt, mint 1992-ben. Ezt jelzi a II. modellben szereplő együtthatók közötti különbség az 1992-re és 1998-ra becsült modell között.¹⁶ Hasonlóképpen, a várható jövőbeli jövedelemcsökkenés is jobban sújtotta az embereket a kilencvenes évek végén, mint az évtized elején.¹⁷ Más szóval, *a jövedelemvesztés jóléti ára idővel nőtt, a gazdasági átmenet valószínűleg növelte az emberek vesztéssel szembeni érzékenységét.*

A modell csak egy elsődleges és igen egyszerű próbálkozásnak tekinthető a kiinduló

¹⁶ A *romlott* együtthatók (-0,557 és -0,769) közötti különbség szignifikáns 10 százalékos szinten. A *jelentősen romlott* modellek együtthatói (-1,348 és -1,751) közötti különbség csak 20 százalékos szinten szignifikáns, ami minden valószínűség szerint a megfigyelések alacsony számából – és így a standard hiba nagyságából – következik.

¹⁷ Az 1992-re és 1998-ra becsült modellek megfelelő együtthatói közötti különbség 1 százalékos szinten szignifikáns.

8. táblázat

Az étellel való elégedettség, jövedelem és várható mobilitás, OLS regresszió

Megnevezés	1992				1998			
	I. modell		II. modell		I. modell		II. modell	
	koeffi- ciens	standard hiba	koeffi- ciens	standard hiba	koeffi- ciens	standard hiba	koeffi- ciens	standard hiba
<i>Anyagi helyzet várt változása a következő évben a válaszadó szerint</i>								
Jelentősen romlik			-1,029	0,225			-1,977	0,289
Romlik			-0,484	0,091			-0,854	0,109
Javul			0,063	0,123			0,277	0,104
Jövedelem (ln)	1,026	0,106	0,952	0,105	0,807	0,107	0,647	0,103
<i>Munkapiaci helyzet</i>								
Munkanélküli	-0,884	0,228	-0,852	0,225	-0,799	0,266	-0,806	0,265
Rokkantsnyugdíjas	-0,842	0,222	-0,781	0,221	-0,585	0,176	-0,518	0,174
Nyugdíjas	-0,150	0,174	-0,129	0,172	-0,307*	0,167	-0,282*	0,164
Önálló	-0,294	0,216	-0,355*	0,215	0,125	0,216	0,201	0,205
Diák	1,820	0,206	1,792	0,206	1,561	0,204	1,464	0,200
Egyéb inaktív	-0,468**	0,187	-0,461**	0,186	-0,177	0,174	-0,156	0,171
<i>Egyéb személyes tulajdonságok⁺</i>								
	igen		igen		igen		igen	
Konstans	-7,406	1,276	-6,346	1,265	-5,249	1,367	-3,045**	1,316
Esetszám	4344		4344		3149		3149	
F	28,5		28,56		29,01		31,74	
R ²	0,1453		0,1575		0,1778		0,2147	

A * 10 százalékos szignifikanciaszintet, a ** 5 százalékos szintet, a félkövér szám 1 százalékos szintet jelöl.

Referenciacsoportok: anyagi helyzet nem változik, alkalmazott.

Heteroszkedaszticitás kiigazítva a White-módszer alkalmazásával.

⁺ Egyéb személyes tulajdonságok: iskolázottság, életkor, etnikai hovatartozás, lakóhely, családi állapot, gyerekszám és vallásosság.

kérdésre adott válasz keresésében. A mobilitás mérésére csupán szubjektív mutatószám áll rendelkezésre, azaz az egyén értékeli a saját helyzetét. E szubjektív magyarázó változó szerepeltetése a modellben jelenthet módszertani problémát, mivel létezhetnek bizonyos személyes attitűdök, amelyek befolyásolják a helyzetértékelést, így hathatnak mind az elégedettségre mint a függő változóra, mind pedig a mobilitásra mint független változóra. Emellett a modell becslésében az is problémát jelent, hogy nem vagyunk tekintettel az egyén személyes tulajdonságainak esetleges változására sem. Így például nem szerepel a munkapiaci helyzet múltbeli vagy várható változása, amely a létező szakirodalom alapján minden bizonnyal jelentős hatással lenne az elégedettség alakulására – túl a pusztán jövedelmi hatásokon. A munka elvesztése például olyan jelentős pszichológiai többletköltséggel jár, amely túlmutat a jövedelemvesztés hatásán (*Winkelmann–Winkelmann* [1998]). Emellett e vizsgálat nem terjed ki az emberek helyzetértékelésében ugyancsak fontos szerepet játszó referenciacsoportok szerepére sem. A „szomszéd fűje...” hipotézis empirikus tesztelése tehát még várat magára.

Erdekes jövőbeli kutatási témának ígérkezik tehát a tényleges mobilitási helyzet, azaz

a jövedelemváltozás forintban kifejezett mértéke és az elégedettség közötti kapcsolat vizsgálata. Ehhez szükség lenne paneladatokra, azaz olyan adatokra, amelyek több éven keresztül nyomon követik egy-egy válaszadó helyzetének alakulását. Ez lehetővé tenné a kezdő hipotézis alaposabb tesztelését is, így azt is, hogy olyan elosztási politikák szülessenek, amelyek hatékonyan törekednek a társadalmi összhasznosság maximalizálására.

*

A magyar adatok felhasználásával becsült mikroökonómiai „boldogságegyenletek” megerősítették a kiinduló hipotézist: a pénz boldogít. Így igazolódtott a más országokra már korábban feltárt összefüggés, hogy a magasabb jövedelmű egyének általában elégedettebbeknek mondják magukat, kiszűrve az iskolázottságbeli és munkapiaci helyzetek különbözőségét és más személyes tulajdonságok hatását. A jövedelmi helyzet tehát összefügg a szubjektív jólléttel, és a jómódúak boldogsága nem magyarázható pusztán esetlegesen magasabb munkapiaci aktivitással, magasabb iskolázottsággal vagy fiatalabb korrallal. A jövedelem és az elégedettség közötti pozitív kapcsolat fennáll a jövedelem különböző definíciói esetén is. A kapcsolat szorossága azonban lényegesen eltér: a személyes jövedelem és az elégedettség közötti kapcsolat gyengébb, mint az ekvivalens háztartási jövedelem és az elégedettség közötti. Ebből arra lehet következtetni, hogy a háztartási ekvivalens jövedelem alkalmasabb mérőszáma a hasznosságnak, mint a személyes jövedelem: azaz a háztartáson belül *a javak egyenlő elosztása mint alapfeltevés jobban megfelel a valóságnak, mint a javak újraelosztásának teljes hiányáról szóló alternatív hipotézis.*

A vizsgált eredmények nem mutatnak lényeges különbségeket férfiak és nők között, és nincs bizonyíték a háztartáson belüli nemi hátrány létezésére sem.

Az anyagi jólét és az elégedettség között kimutatott kapcsolat erőssége a valóságban szorosabb lehet, mint a becsült modellekben, ugyanis a rendelkezésre álló jövedelem csak tökéletlen mérőszáma az egyének anyagi helyzetének. Például nem ismeretes és közvetlenül nem megfigyelhető a javak háztartáson belüli elosztása, nehezen mérhető a megtakarítások és a vagyon, továbbá az, hogy az egyének milyen lehetőségei vannak kölcsön vagy támogatás igénybevételére. Emellett az egyéni jövedelem ingadozásnak van kitéve, pl. hosszabb-rövidebb betegség, munkanélküliség vagy inaktivitás következtében, illetve az életcikluson belüli jövedelemtermelő képesség változása miatt. Az aktuális jövedelem kevéssé alkalmas ezek megragadására, így ezért is feltételezhető, hogy az iskolázottság kimutatott pozitív hatása részben a permanens jövedelem olyan aspektusára utal, mely eltér az aktuálisan rendelkezésre álló jövedelemtől.

Nem elsősorban a rendelkezésre álló pénz boldogít. Az eredmények kimutatták a nem monetáris tényezők fontosságát is. A házasság, a vallásgyakorlás pozitívan, míg a cigány etnikai hovatartozás és a munkanélküliség negatívan hat az elégedettségre. A gazdagság kevesebb boldogságot hoz, mint a diáklét. A munkanélküliek pedig legalább annyira elégedetlenek, mint a szegények (kiszűrve a munkapiaci és egyéb hatásokat). A boldogság és az életkor között *U* alakú kapcsolat van, azaz a harmincon aluliak és a hatvanon felüliek lényegesen boldogabbak, mint a negyvenesek.

Összhangban a kockázatkerülő magatartásról szóló pszichológiai és döntéelméleti irodalom korábban említett eredményeivel, a *jövedelemvesztés jóléti ára lényegesen meghaladja a nyereség jóléti hasznát*, legyen szó akár múltbéli vagy anticipált veszteségről vagy nyereségről. Különösen erős ez az összefüggés a várható mobilitás esetén. Azok számára, akik jövedelmi helyzetük romlására számítanak az elkövetkező évben, szignifikánsan nagyobb elégedettséghátrányt figyelhetünk meg, mint amekkora elégedettségtöbblet jelentkezik azok számára, akik helyzetük javulásával számolnak.

Megfigyelhető emellett egy érdekes változás is a kilencvenes években a mobilitás meg-

ítélésében. A jövedelemvesztést elszenvedők vagy az arra számítók pedig lényegesen alacsonyabb elégedettségről számolnak be 1998-ban, mint 1992-ben. Más szóval, a jövedelemvesztés jóléti ára nőtt idővel, a gazdasági átmenet valószínűleg növelte az emberek vesztéssel szembeni érzékenységét.

Hivatkozások

- ALESINA, A.–DI TELLA, R.–MACCULLOCH, R. [2001]: Inequality and happiness: are Europeans and Americans different? Harvard Institute of Economic Research. Discussion paper no. 1938. <http://post.economics.harvard.edu/hier/2001papers/HIER1938.pdf>, Cambridge, M.A.
- ANDORKA RUDOLF [1993]: Elégedetlenség, elidegenedés, anómia. Megjelent: *Tóth István György* (szerk.): Egy év után .. Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményei alapján. Társki, Budapest.
- ANDORKA RUDOLF [1994]: Társadalmi problémák. Statisztikai Szemle, 2–3. sz.
- ANDORKA RUDOLF [1999]: Dissatisfaction and alienation. Megjelent: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–R. Rose–Vukovich György* (szerk.): A Society Transformed: Hungary in Time-Space Perspective. Central European University Press, Budapest.
- ARGYLE, M. [1999]: Causes and correlates of happiness. Megjelent: *Kahneman, D.–Diener, E. – Schwarz, N.* (szerk.): Well-Being. The Foundations of Hedonic Psychology. Russell Sage Foundation, New York, 353–373. o.
- ATKINSON, A. B. [1983]: The economics of inequality. Clarendon, Oxford.
- BENTHAM, J. [1977]: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. Megjelent: *Márkus György* (szerk.): Brit moralisták a XVIII. században. Gondolat, Budapest.
- BLANCHFLOWER, D. G.–FREEMAN, R. B. [1997]: The attitudinal legacy of communist labor relations. *Industrial and Labour Relations Review*, Vol. 50. No. 3. 438–459. o.
- CANTILLON, S.–NOLAN, B. [2001]: Poverty within households: measuring gender differences using nonmonetary indicators. *Feminist Economics*, Vol. 7. No. 1. 5–23. o.
- CANTRIL, H. [1965]: The Pattern of Human Concerns. Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- CLARK, A. E.–OSWALD, A. J. [1994]: Unhappiness and unemployment. *The Economic Journal*, Vol. 104. No. 424. 648–659. o.
- DI TELLA, R.–MACCULLOCH, R. J.–OSWALD, A. J. [1999]: The macroeconomics of happiness. Centre for European Integration Studies, Bonn.
- DIENER, E. [1984]: Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, Vol. 95. No. 3. 542–575. o.
- DIENER, E.–DIENER, M.–DIENER, C. [1995]: Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69. No. 5. 851–864. o.
- DIENER, E.–OISHI, S. [2000]: Money and happiness: income and subjective well-being across nations. Megjelent: *Diener, E.–Suh, E. M.* (szerk.): Culture and Subjective Well-being. MIT Press, Cambridge, Mass., 185–218. o.
- DUESENBERY, J. S. [1967]: Income, saving, and the theory of consumer behavior. Oxford University Press, New York.
- EASTERLIN, R. A. [1974]: Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. Megjelent: *P. A. David–M. W. Reder* (szerk.): Nations and Households in Economic Growth. Essays in Honour of Moses Abramovitz. Academic Press, New York, 89–124. o.
- FERRER-I-CARBONELL, A.–VAN PRAAG, B. M. S. [2001]: Poverty in the Russian Federation. Megjelent: IZA Discussion Paper, No. 259.
- FRANK, R. H. [1997]: The frame of reference as a public good. *The Economic Journal*, Vol. 107. november, 1832–1847. o.
- FRANK, R. H. [1999]: Luxury fever: why money fails to satisfy in an era of excess. Free Press, New York.
- HÁMORI BALÁZS [1994]: Indulatgazdaságtan – a preferenciák kiterjesztése és a kölcsönösen összefüggő hasznosságok. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz. 510–528. o.

- HIRSCHMAN, A. O.–ROTHSCHILD, M. [1973]: The changing tolerance for income inequality in the course of economic development. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 87. No. 4. 544–566. o.
- HÜTTL ANTÓNIA [2003]: A gazdasági mérés történetéről – adatok, elmélet, gazdaságpolitika. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz.
- INGLEHART, R. [1990]: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- INGLEHART, R. [1997]: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- INGLEHART, R.–BASÁÑEZ, M.–MENÉNDEZ MORENO, A. [1998]: *Human values and beliefs : a cross-cultural sourcebook: political, religious, sexual, and economic norms in 43 societies; findings from the 1990-1993 world value survey*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- INGLEHART, R.–KLINGEMANN, H.-D. [2000]: *Genes, Culture, Democracy and Happiness*. Megjelent: *Diener, E.–Suh, E. M.* (szerk.): *Culture and subjective well-being*. MIT Press, Cambridge, Mass., 165–183. o.
- KAHNEMAN, D.–KNETSCH, J. L.–THALER, R. H. [1991]: Anomalies – the endowment effect, loss aversion, and status quo bias. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5. No. 1. 193–206. o.
- KAHNEMAN, D.–WAKKER, P. P.–SARIN, R. [1997]: Back to Bentham? Explorations of experienced utility. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. CXII. No. 2. 375–406. o.
- KAHNEMAN, D.–TVERSKY, A. [1979]: Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, Vol. 47. No. 2. 263–292. o.
- KAHNEMAN, D.–VAREY, C. [1991]: Notes on the psychology of utility. Megjelent: *J. Elster–J. E. Roemer* (szerk.): *Interpersonal Comparisons of Well-Being*. CUP, Cambridge, 127–161. o.
- KOPP, M.–SKRABSKI, A.–LOKE, J.–SZEDMAK, S. [1999]: The Hungarian state of mind in a transforming society. Megjelent: *Spéder Zsolt* (szerk.): *Hungary in Flux: Society, Politics and Transformation*. Kramer Verlag, Hamburg.
- LELKES ORSOLYA [2002a]: Life satisfaction and transition from Socialism. A Nemzetközi Szociológiai Társaság Social Stratification and Mobility című konferenciájára készített tanulmány, Oxford, április 10–13.
- LELKES ORSOLYA [2002b]: Tasting Freedom: Happiness, religion and economic transition. CASE paper, 59. Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, London.
- LEPPER, H. S. [1998]: Use of other-reports to validate subjective well-being measures. *Social Indicators Research*, Vol. 44. No. 3. 367–379. o.
- LUNDBERG, S. J.–POLLAK, R. A.–WALES, T. J. [1997]: Do husbands and wives pool their resources? Evidence from the United Kingdom Child Benefit. *Journal of Human Resources*, Vol. 32. No. 3. 463–480. o.
- LUNDBERG, S. J.–POLLAK, R. A. [1996]: Bargaining and distribution in marriage. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 10. No. 4. 139–158. o.
- MEDGYESI MÁRTON–RÓBERT PÉTER [2000]: A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.): *Társadalmi riport*. Társaság, Budapest, 591–616. o.
- MILANOVIC, B.–JOVANOVIC, B. [1999]: Change in the perception of the poverty line during the times of depression: Russia 1993-1996. Vázlat, január.
- MORAWETZ, D.–ATIA, E.–BIN-NUH, G.–FELOUS, L.–GARIPLERDEN, Y.–HARRIS, E.–SOUSTIEL, S.–TOMBROS, G.–ZARFATY, Y. [1977]: Income distribution and self-rated happiness: some empirical evidence. *The Economic Journal*, Vol. 87. No. 347. 511–522. o.
- NAMAZIE, C.–SANFEY, P. [2001]: Happiness in transition: the case of Kyrgyzstan. *Review of Development Economics*, Vol. 5. No. 3. 392–405. o.
- RÓBERT PÉTER [2001]: Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest.
- ROSE, R.–HAERPFER, C. [1996]: *New Democracies Barometer IV: A 10-Nation Survey*. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow.
- ROSE, R.–HAERPFER, C. [1998]: *New Democracies Barometer V: A 12-Nation Survey*. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow.

- SÁGI MATILD [2000]: Az anyagi helyzettel való elégedetlenség és vonatkoztatási csoportok. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.). Társadalmi riport, 2002. Társi, Budapest, 260–297. o.
- SANDVIK, E.–DIENER, E.–SEIDLITZ, L. [1993]: Subjective well-being – the convergence and stability of self-report and non-self-report measures. *Journal of Personality*, Vol. 61. No. 3. 317–342. o.
- SCHWARZ, N.–STRACK, F. [1999]: Reports of subjective well-being: judgmental processes and their methodological implications. Megjelent: *Kahneman, D.–Diener, E.–Schwarz, N.* (szerk.): *Well-Being. The Foundations of Hedonic Psychology*. Russell Sage Foundation, New York.
- SCITOVSKY TIBOR [1990]: Az örömtelen gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SENIK, C. [2002]: When Information Dominates Comparison. A Panel Data Analysis Using Russian Subjective Data. Delta, Párizs.
- SPÉDER ZOLTÁN–PAKSI BORBÁLA–ELEKES ZSUZSA [1998]: Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi riport, 2002. Társi, Budapest.
- SPÉDER ZSOLT–KAPITÁNY BALÁZS [2002]: A magyar lakosság elégedettségének meghatározói nemzetközi összehasonlításban. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi riport, 2002. Társi, Budapest.
- SZABÓ ANDREA–SZABÓ LÁSZLÓ [1994]: Az életszínvonalról alkotott vélemények és a jövedelmek összefüggései. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 93–123. o.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY [1999]: Dupla vagy semmi, avagy kockáztassuk-e a talált pénzt? *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 31–68. o.
- VEBLEN, T. [1899/1975]: A dologtalan osztály elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- VEEHOVEN, R. [2002]: World Database of Happiness. <http://www.eur.nl/fsw/research/happiness/>
- WINKELMANN, L.–WINKELMANN, R [1998]: Why are the unemployed so unhappy? Evidence from panel data. *Economica*, Vol. 65. No. 1–15. o.